

С.В. Чистякова

ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ НАУЦІ (XVI–XIX ст.)

Стаття присвячена історико-теоретичній характеристиці ідейних джерел та змісту основних концепцій економічного розвитку, що сформувалися у світовій науці в період утвердження ринкових відносин. Визначена роль теоретичних концепцій у виробленні стратегій розвитку ринкового середовища та виявлені відмінності у трактуванні природи та чинників економічного розвитку різними науковими школами.

Ключові слова: теорія економічного розвитку, історія економічної науки, ринкові відносини, економічна політика, фактори зростання багатства.

Постановка проблеми. Зміщення пріоритетів у трактуванні завдань економічного розвитку, значна увага до якості зростання, що виявляється у співвідношенні його господарських, комерційних, соціальних та екологічних аспектів і результатів, актуалізують дослідження в галузі історії наукового розроблення відповідної проблематики. У період утвердження ринкових відносин наукові пошуки джерела багатства держави та основи народного добробуту стали основою формування політичної економії як науки. Кожна теоретична система пропонувала своє трактування суті, джерел і рушійних механізмів економічного розвитку, тим самим надаючи рекомендації щодо їх активізації на практиці. Актуальні питання співвідношення зовнішніх і внутрішніх чинників зростання, взаємозв'язку його економічних і соціальних результатів, залежності

економічного розвитку від державного управління та законодавства були порушені в період формування національних ринків і держав. Отже звернення до теоретичної спадщини економічної науки в частині вивчення концептуальних засад теорії економічного розвитку має сенс і практичне значення для вирішення сучасних завдань, що стоять перед національною економікою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню моделей і чинників економічного розвитку присвячені фундаментальні праці Ю. Бажала, В. Гейця, А. Даниленка, В. Зимовця, П. Єщенка, М. Скрипниченко та інших провідних українських вчених-економістів. Okремі аспекти еволюції в українській економічній думці наукових поглядів на проблеми забезпечення економічного розвитку досліджували В. Базилевич, Л. Корнійчук, П. Леоненко, В. Небрат, Н. Супрун, В. Феценко. Разом з тим, історичний процес зміни концепцій економічного розвитку у контексті трансформації господарських відносин, політичних та ідеологічних імперативів залишається малодослідженим, наукове розроблення запропонованої проблематики на сьогодні знаходиться в процесі становлення та має фрагментарний характер.

Метою статті є виявлення теоретичних джерел та головних положень концепцій економічного розвитку, що сформувалися в економічній науці у період становлення ринкового господарства.

Основна частина. Процес становлення теоретичного базису основних концепцій економічного розвитку має у своїй основі кардинальну перебудову суспільної свідомості та стереотипів людської поведінки, що відбувалися у період формування національних держав і ринків. Ідеологія та політика *меркантилізму* забезпечили подолання монополізму релігійного мислення і заклали фундамент ринкового типу соціальних зв'язків. Тісний союз державної влади з торговельною буржуазією, як найпрогресивнішою на той час соціальною групою, сприяв усвідомленню ролі держави в економічному житті, вмотивуванню

необхідності сильної централізованої влади як чинника і запоруки господарського розвитку і народного достатку.

Важливою рисою ідеології, політики і теорії меркантилізму був національний характер. З огляду на процес формування національних ринків і централізованих держав, що відбувався одночасно з розвитком товарного виробництва і становленням капіталістичної системи господарства, це мало свої об'єктивні підстави. Прискорений капіталістичний розвиток був можливий лише в національних рамках і значною мірою залежав від державної влади, яка сприяла нагромадженню капіталу і тим самим господарському зростанню. Погляди меркантилістів виражали питомі закономірності і потреби економічного розвитку. Ідеологами мануфактурної системи Т. Меном, Дж. Стюартом, Ж.Б. Кольбером у добу пізнього меркантилізму (кінець XVI – початок XVIII ст.) обґрунтовано необхідність розвитку національної промисловості, заміни експорту сировини експортом готових продуктів, забезпечення високої зайнятості з метою розширення імпортозаміщуючого виробництва.

Водночас залишалася популярною ідея про те, що вирішальним чинником і мірою економічного процвітання держави є гроші. У межах цього підходу отримало розвиток положення щодо ролі активного торговельного балансу і було запропоновано новаторську концепцію розвитку банківської справи та впровадження кредитно-грошового обігу (система Дж. Ло). Зростання багатства нації, що на той час вважалося головною метою економічної політики і слугувало мірою економічного розвитку, на думку Дж. Ло, можливе за умови зростання пропозиції грошей. Це сприятиме розширенню виробництва і зростанню доходів, а відповідно – стимулюватиме споживчий попит. Було запропоновано два принципи, значення яких важко переоцінити: по-перше, кредитну експансію для комерційних банків (надання позик, обсяг яких значно перевищує запас металевих грошей, наявний у банку); по-друге, створення державного банку, діяльність якого була б підпорядкована не комерційним інтересам приватних підприємців, а стратегічним завданням

економічної політики уряду. Таким чином, Дж. Ло «шукав пружину економічного розвитку в сфері обігу» [3, с. 95–96].

Увагою до питань організації торгівлі, грошового обігу та фінансів характеризується політика українських гетьманів доби Козацької держави (середина XVII – перша половина XVIII ст.), що дає підстави говорити про риси меркантилізму в українській економічній думці та гетьманському управлінні. Прогресивні мислителі тієї доби були прихильниками доктрини активного торговельного балансу на основі розвитку вітчизняної промисловості, сільського господарства та торгівлі. Таким чином можна стверджувати, що в соціально-філософській думці (С. Оріховський-Роксолан, Ф. Прокопович) та економічній політиці (Б. Хмельницький, І. Мазепа) формувалися концептуальні джерела теорії господарського розвитку.

Потужний вплив на становлення нової економічної ідеології мала філософія природного права, що трактувала розвиток господарства та соціальних відносин на основі загальних, обов'язкових для всіх, чинних усюди і завжди норм. Регламентація господарського життя, згідно природно-правової концепції, слугує спільним потребам [2, с. 36–37]. Апелюючи до держави, теоретики меркантилізму розглядали її як організацію, спроможну забезпечити природні права людини, до яких належали власність і безпека. Соціальний зміст цього теоретичного підходу полягав у тому, що на державу покладалися обов'язки щодо створення умов для зростання капіталістичного багатства. Досліджуючи праці італійських представників меркантилізму, видатний український вчений-економіст І. Вернадський зазначав, що це вчення заповідало вченому світу лише одну ідею – ідею соціальної організації, державного влаштування, свідомого упорядкування господарського життя. Хоча ця ідея, за висловом ученого, була заглушена переможними вигуками промислової школи з її прагненням до економічної свободи, проте вона ще не вповні придушена [1, с. 25].

Загалом у межах меркантилістської доктрини найважливішими джерелами зростання багатства нації були визначені такі: стимулювання торгівлі, заохочення мануфактурного ви-

---

робництва, розвиток грошового обігу та кредиту. При цьому провідна роль у забезпеченні умов економічного розвитку надавалася державі. Вперше були здійснені спроби теоретичного осмислення проблем господарського розвитку на рівні національної економіки в цілому; в межах концепції загальної комерціалізації господарського життя розкриті значення товарно-грошового обігу, торговельного балансу, кредитних відносин у забезпеченні економічного розвитку; порушена проблема ринкового механізму кругообігу доходів як важливого чинника стимулювання внутрішнього попиту та економічного зростання; започатковане розроблення теорії міжнародної торгівлі, встановлений прямий зв'язок зовнішньої торгівлі з внутрішнім розвитком країни, тобто виявлені екзогенні чинники економічної динаміки; закладено основи теорії державного управління економічною системою.

З кінця XVII ст. починається формування *класичної політичної економії* як альтернативи меркантилізму. Цей процес безпосередньо пов'язаний зі становленням індустріальної економіки, підприємницького ринкового господарства, промисловою революцією в Західній Європі. Зміна характеру господарства (перехід від традиційного – до модерного, від аграрного – до промислового, від замкнутого – до відкритого, орієнтованого на ринок, від ручної праці – до механізованої, від низькопродуктивного, розсіяного виробництва – до високоефективного, концентрованого) означала перебудову всієї системи економічних відносин і формування нових суспільних механізмів господарського розвитку.

Основи ліберальної доктрини економічного розвитку закладені П. Буагільбером (1646–1714), який виступив із програмою реформування податкової системи Франції з метою подолання перешкод на шляху природного розвитку господарського життя, вимагав економічної свободи виробників як основи продуктивної праці і добробуту нації, визначав роль держави як законодавця і наглядача. Першим в історії економічної науки П. Буагільбер зауважив, що цінам ринкової рівноваги відповідають цілком визначені пропорції суспільного

виробництва. Визначивши «стан достатку» як рівноважний стан економіки, що найкраще узгоджує пропорції виробництва з суспільними потребами, вчений аргументував значення вільної конкуренції як обов'язкової умови його досягнення. Вагомий внесок у подолання меркантилістських уявлень про сутність багатства та джерела його примноження належить В. Петті (1623–1687). Видатний англійський економіст наголошував на ролі виробництва як найважливішої сфери господарського життя. Відомий вислів ученого про те, що «праця є батьком і найактивнішим принципом багатства, а земля – його матір'ю» [6, с. 40] прямо вказує на натуралістичні засади трактування джерел економічного розвитку та пріоритет продуктивної праці перед усіма іншими видами діяльності в теоретичній системі В. Петті. Разом з тим, йому належить обґрунтування ролі грошей як важливого чинника економічного зростання, трактування торгівлі як судинної системи, що забезпечує кровообіг в економічному організмі. Систему грошового обігу, з огляду на нестабільність економічного розвитку, В. Петті порівнював з жировою тканиною: «Гроші – це лише жир політичного тіла, надлишок якого так само заважає його активності, як і нестача, яка спричиняє хворобу» [7, с. 156]. Таким чином учений фактично порушив проблему взаємозалежності грошового і товарного ринків, впливу грошей на господарський розвиток і економічну стабільність.

Важливою віхою у процесі становлення ринкової концепції економічного розвитку стало розроблення теорії «природного порядку» французькою науковою *школою фізіократів* на чолі з Ф. Кене (1694–1774). Методологічною основою теорії «природного порядку» стало визнання об'єктивного та закономірного характеру розвитку ринкової економіки. Природний порядок як універсальний регулятор економічного розвитку, згідно цієї концепції, забезпечується дотриманням економічної свободи та недоторканності приватної власності. Таким чином були закладені теоретичні основи розвитку ринкової системи шляхом реалізації приватних і захисту суспільних інтересів.

Аналіз закономірностей розвитку ринкової економіки обумовив новаторську постановку питання про умови та механізм відтворення суспільного продукту (термін уперше запроваджений Ф. Кене), головні народногосподарські пропорції економічного розвитку. Економічна таблиця Ф. Кене стала першою моделлю процесу суспільного відтворення, в якій розмежовані вартісна і натуральна форми суспільного продукту, відображене постійне відновлення його кругообігу в єдності виробництва, розподілу та обміну, визначена економічна роль капіталу як необхідної основи безперервного функціонування національної економіки. Водночас відтворювальна концепція, запропонована фізіократами, ігнорувала вплив таких потужних чинників економічного розвитку як нагромадження капіталу, зовнішня торгівля, зростаюча роль промисловості, порушення умов вільної конкуренції та цінової стабільності тощо.

У дослідженні причин зростання багатства народів А. Сміт (1723–1790) особливу увагу приділив таким найважливішим чинникам: поділ праці, ринкова організація економічної взаємодії, механізм ціноутворення, використання грошей, розподіл доходів, нагромадження та застосування капіталу, промислова політика держави, організація державних фінансів, зокрема оподаткування і державний борг. Вчений обґрунтував висновок про те, що джерелом і причиною багатства народів є нагромадження капіталу та економічний розвиток, а не протекціоністські заходи уряду, що штучно створюють тимчасове позитивне сальдо торговельного балансу. Водночас, розвиваючи теорію міжнародної торгівлі, започатковану меркантилістами, А. Сміт сформулював принцип абсолютних переваг як теоретичну основу взаємовигідних міжнародних економічних відносин, що збільшують потенціал господарського розвитку країни.

Вперше предметом аналізу стала система мотивів і стимулів господарської діяльності, зокрема, А. Сміт визначив ключову роль і провідне значення особистого інтересу як двигуна техніко-економічного прогресу за умов вільної конкуренції. Викладена в книзі «Дослідження про природу і причини

багатства народів» (1776) теорія економічного розвитку, заснована на дії механізмів ринку, мала своїм ідейно-теоретичним підґрунтям ідеологію ринкового лібералізму. Рушійними силами економічного розвитку визначено економічну свободу та вільну конкуренцію господарюючих суб'єктів, гармонізацію їхніх інтересів через механізм ринкової саморегуляції при максимально обмеженому втручанні держави в економічне життя. Водночас А. Сміт наголошував на ролі великого машинного виробництва, застосування механізованої праці, загалом організаційно-технологічних чинників у забезпеченні зростання багатства народів. Технічні переваги нового господарського ладу – капіталізму – стали, на думку вченого, основою його утвердження.

Крім того, розвиток обміну як найважливіша причина підвищення продуктивності праці та економічного зростання забезпечує, на думку вченого, загальний добробут і виграш усіх без винятку класів суспільства, тобто слугує гарантією неминущості капіталізму. М. Туган-Барановський так виклав головну ідею А. Сміта: «Обмін – найвеличніша і найпрогресивніша господарська сила; вільна гра господарських інтересів приводить до найбільшого благополуччя всіх. Відсутність загального плану і єдиної думки в господарському ладі, що базується на вільному обміні, породжує господарську гармонію, недосяжну для свідомої волі й думки законодавця. Ідеалізація вільного товарно-господарського ладу і визнання його найдосконалішим типом людського співжиття – ось у чому полягає, як видно, основна ідея «Багатства народів»» [4, с. 53]. Водночас поряд із цією основною ідеєю в праці А. Сміта приділено увагу інституційним чинникам економічного розвитку. Вчений, зокрема, писав: «Торгівля та мануфактурна промисловість рідко можуть процвітати в державі, де не існує певного ступеня довіри до правосуддя уряду» [8, с. 562]. Загалом, якщо порівнювати концепції економічного розвитку, запропоновані меркантилістами та представниками класичної школи, то головна відмінність полягає у визначенні шляхів примноження багатства та підвищення народного добробуту. Згідно доктрини

меркантилістів, економічне зростання досягається шляхом примноження грошового багатства країни за рахунок досягнення активного торговельного балансу. Класики основою господарського розвитку вважали нагромадження капіталу, збільшення кількості зайнятих у сфері матеріального виробництва та підвищення продуктивності їхньої праці.

Еволюція поглядів на економічний розвиток у першій половині XIX ст. була обумовлена як новою економічною ситуацією (завершення процесу первісного нагромадження капіталу та промислової революції, утвердження системи вільної конкуренції у провідних європейських країнах, демографічні зрушення та загострення соціальних суперечностей, економічні кризи та боротьба за зовнішні ринки збуту тощо), так і трансформацією класичної політекономічної доктрини. Д. Рікардо (1772–1823) як неухильний послідовник ідеології економічного лібералізму і прихильник політики фритредерства, зосередив увагу на розробленні теорії розподілу доходів.

Однією з важливих рис методології Д. Рікардо є визнання суперечливості капіталістичного виробництва. Конфлікт економічних інтересів, протистояння різних соціальних груп вчений трактував не лише як природний стан, а й як умову існування, подальшого економічного розвитку і соціального прогресу. Водночас, наголошуючи на суперечностях розподільчих відносин, учений песимістично оцінював перспективи нагромадження капіталу та економічного зростання при капіталізмі. Зокрема, він вважав стійку тенденцію до зростання заробітної плати економічною катастрофою, що загрожує нагромадженню капіталу у зв'язку з падінням норми прибутку. Прогресивні тенденції суспільного розвитку Д. Рікардо пов'язував лише з промисловим підприємництвом, яке перебувало у гострому протистоянні з інтересами земельних власників [9, с. 88–89].

Продовжуючи традиції класичної школи у обґрунтуванні ролі екзогенних чинників економічного розвитку на основі принципу свободи зовнішньоекономічної діяльності, Д. Рікардо довів, що вигоди від зовнішньої торгівлі для окремої країни

не обмежуються лише її абсолютними перевагами, як це стверджував А. Сміт, а визначаються відносними (порівняльними) перевагами. У своїй головній праці «Начала політичної економії та оподаткування» (1817) Д. Рікардо продовжив аналіз принципів оподаткування, започаткований А. Смітом, і виступив із обґрунтуванням положення «найкращий податок – найменший податок» [5, с. 56–62]. Зокрема вчений аргументував необхідність оподаткування доходу, а не капіталу; стверджував, що завданням податкової політики має стати заохочення «прагнення до інвестування»; показав негативні наслідки запровадження нових податків, які викликають підвищення цін, порушують раціональний розподіл сукупного капіталу нації між галузями та викликають скорочення виробництва. У теоретичній системі Д. Рікардо аналіз відносин розподілу та рекомендації щодо економічної політики уряду були підпорядковані вирішенню проблеми економічного зростання і завдань довготривалого господарського розвитку.

Своє розуміння проблем економічного зростання на основі дослідження взаємозалежності економічних та неекономічних (демографічних) чинників запропонував Т. Мальтус (1766–1834). Учений порушив актуальну проблему суперечності між обмеженими природними ресурсами та зростаючими економічними потребами суспільства. В основі закону народонаселення, сформульованого Т. Мальтусом, лежить положення про неминуче зменшення віддачі від додаткових вкладень праці та капіталу внаслідок залучення в господарський обіг земель гіршої якості. Виявлена наприкінці XVIII ст. тенденція дістала назву закону спадної родючості ґрунту, що став прообразом фундаментального економічного закону спадної граничної продуктивності факторів виробництва. Разом з тим, концепція Т. Мальтуса репрезентує обмеженість ресурсного підходу до трактування джерел економічного зростання, що виявилася у такому: трактування бідності як природного, а не соціального явища; недооцінка можливостей технічного прогресу, освіти та науки; абсолютизація природ-

---

них чинників господарського розвитку та біологічних аспектів суспільного відтворення.

Наукова заслуга Т. Мальтуса визначається новаторською постановкою проблеми антропогенного навантаження на довкілля, що стала передвісником формування нової концепції сталого розвитку, орієнтованої на збалансування екологічної, господарської та соціальної систем у їхній взаємообумовленій динаміці. Теорія реалізації (недоспоживання) та розроблення проблематики ефективного попиту, започатковані вченим, послужили теоретичною основою для подальших макроекономічних досліджень відтворювального процесу. Аналіз оптимального співвідношення споживання і нагромадження, заощаджень і інвестицій, ідеї Т. Мальтуса щодо зниження норми нагромадження та перерозподілу доходів на користь «третьох осіб», підвищення ставок оподаткування з метою стримування нагромадження капіталів мають важливе значення для розроблення регуляторних заходів держави в економіці, що перебуває у стані «перегріву».

Т. Мальтус вперше застосував еволюційний принцип як принцип виживання найсильніших у боротьбі за існування, тим самим започаткувавши розроблення еволюційної моделі капіталізму і заклавши основи історико-економічного аналізу господарських систем. Позаісторичний підхід класичної школи втратив монопольні позиції, поступившись новому, еволюційному історичному методу дослідження економічної реальності. Тим самим категорія розвитку стала однією з центральних в економічній науці.

Розглянуті основні положення та ідеї прихильників економічного лібералізму кінця XVII – початку XIX ст. засвідчують, що представниками класичної школи політичної економії було розроблено ринкову концепцію економічного розвитку, в межах якої головними чинниками господарського прогресу визначено економічну свободу, недоторканність приватної власності, вільну конкуренцію господарюючих суб'єктів, обмеження економічної ролі держави функціями «нічного сторожа». Головним рушієм техніко-економічного зростання ви-

---

значено особистий інтерес за умов вільної конкуренції. У процесі розроблення класичної економічної доктрини було запропоновано низку продуктивних ідей та концепцій, що становлять науковий фундамент теорії економічного розвитку: теорія природного порядку, концепція суспільного відтворення (Ф. Кене); положення про рівноважний стан економіки і пропорції суспільного виробництва (П. Буагільбер); положення про нагромадження капіталу як умову економічного зростання, принцип саморегулювання ринкової економіки, теорія абсолютних (А. Сміт) і відносних (Д. Рікардо) переваг; принцип обмеженості ресурсів та альтернативності затрат (Н. Сеніор); теорія реалізації, принцип спадної віддачі (Т. Мальтус); теорія трьох факторів виробництва, закон ринків (Ж.Б. Сей); принцип солідаризму (Ф. Бастіа, Г.Ч. Кері).

Послідовником застосування еволюційного принципу до вивчення економічних явищ став Дж.С. Мілль (1806–1873), який репрезентує завершення класичної традиції, пов'язане із становленням т. зв. критичного напрямку в політичній економії. Вчений наголошував на необхідності аналізу економічних процесів не лише у «стаціонарному та незмінному» стані, а й у «стані поступального розвитку». Тим самим була порушена проблема доповнення економічної статички дослідженням економічної динаміки, зокрема механізму і чинників прогресивного розвитку суспільства. Серед змін, які характеризують розвиток, Дж.С. Мілль виокремив такі: зростання влади людини над природою, зміцнення безпеки особи і власності, розвиток ділових здібностей основної частини людства, поширення та поглиблення кооперації праці тощо. Ключовим чинником прогресивного розвитку суспільства вчений визначив зростання діючого капіталу, а рушієм динамічних змін в економіці – підвищення прибутковості.

У фундаментальній праці Дж.С. Мілля «Основи політичної економії та деякі аспекти її застосування в соціальній філософії» (1848) перші три книги присвячено засадничим положенням класичної політичної економії на основі глибокого методологічного підходу. Теоретичний доробок вченого у цій

частині справедливо оцінений видатним дослідником історії економічної науки М. Блаугом як «підсумок, завершення і найкращий виклад доктрин класичної школи в найбільш точній формі» [10, с. 211]. Разом з тим, вважаючи себе наступником Д. Рікардо, Дж.С. Мілль суттєво збагатив його вчення новими ідеями, що були спробою теоретичного осмислення змін у господарській практиці та соціальних відносинах.

Важливим внеском у розроблення теорії економічного розвитку стало започаткування викладу економічних проблем відповідно до фаз суспільного відтворення (виробництво – розподіл – обмін – споживання). Аналізуючи чинники економічного зростання, Дж.С. Мілль визначив дестабілізуючу роль кредиту в умовах спекулятивного похваллення ринку та вплив торговельної кон'юнктури на розгортання кризових явищ в економіці. Нове трактування отримало питання застосування досягнень технічного прогресу у виробництві. Зокрема Дж.С. Мілль розглядав нововведення, що ведуть до заощадження праці, землі та капіталу. Вчений вперше у світовій науці передбачив збільшення розмірів фірм внаслідок економічного прогресу, вказав на переваги, обумовлені позитивним ефектом масштабу, та загрози для конкурентного середовища. Технологічна політика держави, на думку Дж.С. Мілля, має підпорядковуватися соціальним пріоритетам (тому він пропонував пряме державне втручання у рішення приватних підприємців про встановлення нового машинного обладнання) і, водночас, забезпечувати довгострокове економічне зростання (для цього галузі, де технологія сприяє великим фірмам, треба націоналізувати).

Нове трактування дістали питання ролі міжнародної торгівлі в економічному розвитку. Головне положення, аргументоване вченим стосовно критеріїв доцільності зовнішньоторговельних зв'язків, полягає в тому, що не можна орієнтуватися на показники обсягу експорту-імпорту, а треба порівнювати віддачу, тобто брати до уваги, наскільки експорт чи імпорт сприяє економії праці та капіталу для того, щоб ця економія була реалізована в галузях, які забезпечують переваги в про-

---

дуктивності праці порівняно з іншими країнами. Теорія міжнародної торгівлі Дж.С. Мілля підпорядковувалася пріоритетам господарського розвитку і передбачала гнучку, конкретно-ситуативну зовнішньоекономічну політику держави.

Теорія соціального реформізму, започаткована Дж.С. Міллем, була спрямована на підвищення ефективності виробництва через вдосконалення розподілу і досягнення на цій основі економічного та соціального прогресу суспільства. Вчений запропонував нове трактування ролі держави у ринковій економіці, яке виходило з необхідності розширення її функцій. Зокрема, крім законодавчого регулювання економічних відносин і захисту прав громадян, він наголошував на необхідності втручання держави у процеси виробництва і розподілу через механізм оподаткування. Не відкидаючи загальних принципів, обґрунтованих класичною школою – справедливості, рівномірності, платоспроможності – Дж.С. Мілль обґрунтував необхідність прогресивного оподаткування та встановлення неоподаткованого мінімуму на основі теорії «рівності жертви». Новаторство ідей вченого полягало в тому, що він пропонував оцінювати податкове навантаження виходячи не від розмірів того, що сплачується, а від величини того, що залишається у платників.

Загалом залучення до аналізу соціальних проблем і започаткування соціального реформізму значно збагатило проблематику економічної науки і поглибило розуміння економічного розвитку як складного багатофакторного суспільного процесу, що розгортається в конкретно-історичних умовах і має свої закономірності. Починаючи з середини ХІХ ст. можна говорити про формування реформістської концепції соціально-економічного розвитку.

Трактування історії як еволюційного процесу розвинув К. Маркс (1818–1883), розробивши теорію класової боротьби, вчення про суспільно-економічні формації та *формаційну періодизацію суспільного розвитку*. Вчений розкрив глибинні суперечності капіталізму: між приватним характером присвоєння та суспільним характером виробництва, між прагненням підприємця підвищити свій прибуток і реальною тенденцією

до зниження норми прибутку тощо. Разом з тим, еволюційний метод К. Маркса, спрямований на аналіз економічної дійсності західного індустріального суспільства, виявився малоефективним і неконструктивним, бо цей метод не враховував реальних інвестиційних, креативних можливостей капіталізму, недооцінював його потенціал і здатність до подальшого розвитку. На основі аналізу еволюції суспільства як закономірної зміни соціально-економічних формацій учений запропонував лінійну модель економічного розвитку, рушієм якого є внутрішня суперечність господарської системи між рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин.

Дослідження процесу нагромадження капіталу, механізму його кругообороту та обороту, здійснене К. Марксом, стало основою новаторського внеску вченого у теорію суспільного відтворення. Продовживши традицію Ф. Кене у моделюванні руху суспільного продукту, К. Маркс запропонував схеми простого і розширеного відтворення. Варто зазначити, що на відміну від своїх попередників – представників класичної школи – вчений прагнув дослідити не стільки умови збалансованої підтримки макроекономічної рівноваги, скільки ендогенні чинники постійного і неминучого її порушення. Зокрема, він обґрунтував причини економічних криз відсутністю автоматичного зростання сукупного попиту слідом за розширенням виробництва, нерівномірністю розвитку галузей і циклічністю відтворення основного капіталу. Макроекономічна нестабільність, посилення концентрації та централізації капіталу, загострення суперечності між працею і капіталом, на думку К. Маркса, слугують проявами глибинної суперечності індустріального ринкового господарства між суспільним характером виробництва і приватним характером присвоєння його результатів, загострення якої веде до якісного стрибка – зміни соціально-економічної формації та встановлення нової системи виробничих відносин, що відкриє шлях для подальшого прогресу продуктивних сил і економічного розвитку.

Еволюціонізм як методологічна основа розроблення теорії економічного розвитку дістав системне і продуктивне за-

---

стосування в доробку представників німецької історичної школи. Специфіка історичних умов розвитку Німеччини на початку XIX ст. сформувала підґрунтя для появи неортодоксальних теорій та визначила напрям пошуку власної економічної моделі. Теоретико-методологічним базисом формування німецької історичної школи стало вчення Ф. Ліста (1789–1846) – видатного мислителя, політика й активного поборника національної єдності. У теоретичній системі «національної економії», створеній Ф. Лістом, категорія економічного розвитку була однією з ключових.

Історичний метод дослідження охоплював вивчення економічних явищ і процесів у динаміці та історичному контексті: по-перше, осмислення економічної еволюції у просторово-часовому вимірі; по-друге, компаративний аналіз господарського розвитку різних націй; по-третє, вивчення дії правових, культурних, морально-етичних чинників економічного поступу, впливу особливостей природного середовища, ментальності тощо на розвиток національного господарства. Трактують політичної економії як науки про складові державної політики, в основі якої лежить дослідження національних інтересів та специфічних законів господарської еволюції окремих країн, слугувало теоретичним фундаментом для формування нової стратегії розвитку ринкового середовища, здатної забезпечити національне піднесення та геополітичну перспективу. Місія держави в цій стратегії – політичними та законодавчими засобами сприяти національній консолідації та економічному прогресу.

Економічний націоналізм Ф. Ліста полягав у тому, щоб довести вплив політичної єдності і ефективного державного управління на економічний розвиток. У національній системі політичної економії, розробленій вченим, вперше продуктивні сили розглядаються в широкому значенні (інтелектуальні, соціальні, матеріальні) як постійне джерело суспільного добробуту та передумова прогресивного розвитку нації, а здатність створювати багатство цінується вище за саме багатство. «Економічне виховання» нації Ф. Ліст вважав більш важливим, аніж безпосереднє виробництво матеріальних благ, бо

воно примножує продуктивні сили, збільшує економічний потенціал суспільства його здатність поширювати свій політичний, промисловий, торговельний вплив на інші країни. Таким чином було створено оригінальну *концепцію економічного розвитку на основі активізації продуктивних сил нації* та створення державою матеріальних, інституційних і культурних передумов господарського поступу.

Представників німецької історичної школи, які розвивали погляди Ф. Ліста на природу і механізми суспільного розвитку, об'єднує історико-еволюційний підхід до трактування економічних закономірностей, намагання докладно вивчити вплив позаекономічних чинників на господарство, акцентування уваги на ролі держави та соціальних інститутів в економічному житті. Так лідери нової історичної школи Г. Шмоллер, К. Бюхер, Л. Brentано у своїх дослідженнях наголошували насамперед на конкретно-історичному аспекті, ігноруючи при цьому абстрактний теоретико-логічний аналіз. Центральне місце посіли проблеми соціальної політики, регулюючої й спрямовуючої ролі держави у господарському житті суспільства. На думку Г. Шмоллера (1838–1917), економічне життя – це частина активної культурної моделі, а економічна наука мала б визначати засоби або закони культурного розшарування в економічному аспекті, в такий спосіб забезпечуючи узгодження змін у культурі з економічним зростанням або спадом. Учений довів, що економічний розвиток визначається не тільки природними і технічними, а також і моральними чинниками.

Провідний ідеолог ліберально-буржуазного крила нової історичної школи Л. Brentано (1844–1931) також надавав визначної ролі в господарському житті морально-етичному й правовому чинникам. Разом з тим він не вірив у позитивну силу держави і не визнавав її вищості над особистістю. Натомість інший представник німецької історичної школи А. Вагнер (1835–1917) вважав, що державне господарство є вищою формою порівняно з приватним. Він висунув ідею втручання держави в процес розподілу суспільного продукту, одним із перших окрім суто фіскальних функцій оподаткування розглядав його регулятивну

спрямованість і обстоював такі податкові заходи, що забезпечують перерозподіл національного доходу.

Представники новітньої історичної школи або соціального напрямку політичної економії – Р. Штольцман, Р. Штаммлер, О. Шпанн, Ф. Оппенгеймер та ін. – ставили завдання спрямувати дію економічних законів у необхідний напрям за допомогою належного законодавства, раціональної державної політики, активності громадських організацій. В українській економічній думці таких поглядів дотримувалися О. Миклашевський, О. Русов, М. Туган-Барановський, М. Соболев, І. Янжун та інші вчені, які відстоювали пріоритет соціальних результатів суспільного прогресу перед суто господарськими, виступали за вдосконалення інституційних механізмів економічної політики держави та забезпечення умов контролю суспільства над самою державою.

Таким чином можна стверджувати, що на межі XIX–XX ст. оформилася *соціальна концепція економічного розвитку* на теоретичному базисі державного капіталізму як синтез економічної науки і соціальної політики. Представниками німецької історичної школи, які ключове значення надавали національним, етико-культурним, історичним і правовим чинникам господарювання, вперше було здійснене системне теоретичне обґрунтування ролі держави в економічному розвитку.

Висновки. У період формування національних держав і ринків, у межах *політико-економічної доктрини меркантилізму* найважливішими джерелами зростання багатства нації були визначені такі: стимулювання торгівлі, заохочення мануфактурного виробництва, розвиток грошового обігу та кредиту. При цьому провідна роль у забезпеченні умов економічного розвитку надавалася державі. Меркантилізму як теоретичній системі і політичній доктрині належить провідна роль у формуванні стратегії економічного розвитку, спрямованої на зміцнення національних економік, забезпечення первісного нагромадження капіталу як передумови стрімкого збільшення виробництва, розвитку науки і техніки, швидкого зростання міст.

Представниками класичної школи політичної економії було розроблено *ринкову концепцію економічного розвитку*, згідно якої головними умовами господарського прогресу є економічна свобода, недоторканність приватної власності, вільна конкуренція господарюючих суб'єктів, обмеження економічної ролі держави функціями «нічного сторожа». Головним рушієм техніко-економічного зростання вчені-прихильники ринкової концепції вважають особистий інтерес за умов вільної конкуренції. В межах класичної економічної доктрини запропоновано низку продуктивних ідей та концепцій, що становлять науковий фундамент теорії економічного розвитку: теорія природного порядку, концепція суспільного відтворення (Ф. Кене); положення про рівноважний стан економіки і пропорції суспільного виробництва (П. Буагільбер); положення про нагромадження капіталу як умову економічного зростання, принцип саморегулювання ринкової економіки, теорія абсолютних (А. Сміт) і відносних (Д. Рікардо) переваг; принцип обмеженості ресурсів та альтернативності затрат (Н. Сеніор); теорія трьох факторів виробництва, закон ринків (Ж.Б. Сей); теорія реалізації, принцип спадної віддачі, розроблення еволюційної моделі капіталізму і основ історико-економічного аналізу господарських систем (Т. Мальтус); принцип солідаризму (Ф. Бастіа, Г.Ч. Кері). Категорія розвитку стала однією з центральних в економічній науці.

Теорія соціального реформізму, започаткована Дж.С. Міллем, була спрямована на підвищення ефективності виробництва через вдосконалення розподілу і досягнення на цій основі економічного та соціального прогресу суспільства. Залучення до аналізу соціальних проблем значно збагатило проблематику економічної науки і поглибило розуміння економічного розвитку як складного багатофакторного суспільного процесу, що розгортається в конкретно-історичних умовах і має свої закономірності. Трактуювання історії як *еволюційного процесу* розвинув К. Маркс. На основі аналізу еволюції суспільства як закономірної зміни соціально-економічних формацій учений запропонував лінійну модель економічного розвитку, рушієм яко-

---

го є внутрішня суперечність господарської системи між рівнем розвитку продуктивних сил і характером виробничих відносин. Центральне місце у теорії економічного розвитку представників німецької історичної школи посіли проблеми соціальної політики, регулюючої й спрямовуючої ролі держави у господарському житті суспільства.

Таким чином, становлення теорії економічного розвитку в економічній науці доби формування ринкового господарства відбувалося в межах розроблення таких головних концепцій: меркантилістської (виявлення екзогенних чинників економічної динаміки, обґрунтування активної державної політики, спрямованої на забезпечення первісного нагромадження капіталу, формування національного ринку і підтримку вітчизняного виробника); ринкової (пріоритет ендегенних чинників, економічний лібералізм як основа господарського розвитку); еволюційної (дослідження механізму і чинників прогресивного розвитку суспільства на основі застосування історичного методу); соціальної (державна – координатор соціальної взаємодії і агент прогресивних змін).

1. *Вернадский И.В.* Критико-историческое исследование об итальянской политической литературе до начала XIX века / И.В. Вернадский. – М., 1849. – 118 с.
2. *Небрат В.В.* Соціально-філософські витоки теорії держави та державного господарства в українській суспільній думці XVI–XVIII ст. / В.В. Небрат // Історія народного господарства та економічної думки України : зб. наук. праць. – Вип. 42. – К., 2009. – С. 31–44.
3. *Аникин А.В.* Юность науки: Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А.В. Аникин. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1985. – 367 с.
4. *Туган-Барановский М.И.* Избранные сочинения : в 2-х т. / М. Туган-Барановский ; науч. ред. и автор вступ. статьи Л.И. Дмитриченко. – Т. 1. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. – Донецк : ДонГУЭТ, 2004. – 357 с.

-
5. *Алексеевко М.М.* Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж.-Б. Сэя, Рикардо, Сисмонди и Д.-С. Милля / Алексеевко М.М. – Харьков, 1870. – 171; XXXVI с.
  6. *Петти В.* Экономические и статистические работы / В. Петти. – М. : Соцэкгиз, 1940. – 324 с.
  7. *Петти В.* Трактат о налогах и сборах / В. Петти // Классика экономической мысли : Соч. – М. : ЭКСИМО-Пресс, 2000. – 895 с.
  8. *Смит А.* Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй : наукове видання / Адам Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с. – (Серія «Філософські першоджерела»).
  9. *Єременко В.* Історія економічної науки (короткий огляд нової ери) / Володимир Єременко. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату, 2002. – 554 с.
  10. *Блауг М.* Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Вид-во С. Павличко «Основи», 2001. – 670 с.

Транслітерований список джерел

1. *Vernadskii I.V.* Kritiko-istoricheskoe issledovanie ob ital'yanskoi politicheskoi literature do nachala XIX veka / I.V. Vernadskii. – M., 1849. – 118 s. [in Russian]
2. *Nebrat V.V.* Sotsialno-filosofski vytoky teorii derzhavy ta derzhavnogo gospodarstva v ukrainskii suspilnii dumtsi XVI–XVIII st. / V.V. Nebrat // Istoriya narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy : zb. nauk. prats. – Vyp. 42. – K., 2009. – S. 31–44. [in Ukrainian]
3. *Anikin A.V.* Yunost' nauki: Zhizn' i idei myslitelei-ekonomistov do Marksa / A.V. Anikin. – 4-e izd. – M. : Politizdat, 1985. – 367 s. [in Russian]
4. *Tugan-Baranovskii M.I.* Izbrannye sochineniya : v 2-kh t. / M. Tugan-Baranovskii ; nauch. red. i avtor vstup. stat'i L.I. Dmitrichenko. – T. 1. Ocherki iz noveishei istorii politicheskoi ekonomii i sotsializma. – Donetsk : DonGUET, 2004. – 357 s. [in Russian]
5. *Alekseenko M.M.* Vzgl'yad na razvitie ucheniya o naloge u ekonomistov A. Smitya, Zh.-B. Seya, Rikardo, Sismondi i D.-S. Millyya / Alekseenko M.M. – Kharkov, 1870. – 171; XXXVI s. [in Russian]

-
6. *Petti V.* Ekonomicheskie i statisticheskie raboty / V. Petti. – M. : Sotsekgiz, 1940. – 324 s. [in Russian]
  7. *Petti V.* Traktat o nalogakh i sborakh / V. Petti // Klassika ekonomicheskoi mysli : Soch. – M. : EKSIIMO-Press, 2000. – 895 s. [in Russian]
  8. *Smit A.* Dobrobut natsii. Doslidzhennya pro pryrodu ta prychnyny dobrobutu natsii : naukove vidannya / Adam Smit. – K. : Port-Royal, 2001. – 594 s. – (Seriya «Filosofski pershodzherela»). [in Ukrainian]
  9. *Ieremenko V.* Istoriya ekonomichnoi nauky (korotkii oglyad novoi ery) / Volodymyr Ieremenko. – K. : Informatsiino-vydavnychiy tsentr Derzhkomstatu, 2002. – 554 s. [in Ukrainian]
  10. *Blaug M.* Ekonomichna teoriya v retrospektyvi / Mark Blaug ; [per. z angl. I. Dzyub]. – K. : Vyd-vo S. Pavlychko «Osnovy», 2001. – 670 s. [in Ukrainian]

Одержано 20.03.2013.